

UOT 316

Məhsəti Cəfərova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
f.f.d., müəllim

E-mail: ceferovamehseti@inbox.ru

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTLƏRİN MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİ SOSIAL-PSIXOLOJİ KONTEKSTDƏ

Mədəniyyətdə milli-psixoloji xarakter xalqın milli şüuru, özünümühafizəsi, özünü təsdiqi, milli adət-ənənələri, milli psixologiyası, milli özünüdərki ilə sıx bağlıdır. Milli özünüdərki həm milli, həm də ümummilli şüurun fəaliyyətindən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnir. Milli xarakterdə mədəniyyət ünsürləri xalqın tarixini və bu günə qədərki təcrübəsini əks etdirir.

Məqsəd – tədqiqat işinin məqsədi mədəniyyətlərin milli özünüdərki sosial-psixoloji kontekstdə araşdırmaq, bununla bərabər milli maddi və mənəvi dəyərlərin milli məzmununu tamamilə qoruyub saxlaması istiqamətində ümumiləşdirmələr aparmaq və nəticələr əldə etmək.

Metodologiya - mədəniyyətlər arasındakı yaradıcılıq münasibətlərinin və elmi-bədii yaradıcı əməkdaşlığın sosial-psixoloji istiqamətdə araşdırılması, tətbiqi formaları və tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın nəticələri – Mədəni inkişaf prosesində şəxsiyyətin milli və bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr mərhələlərlə daha dərinəndə araşdırılmış, sosial-psixoloji və bədii-yaradıcı baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *elitar və kütləvi mədəniyyətlər, sosial-psixoloji mahiyyət, fəlsəfi-estetik məzmun, teatr fəaliyyəti, muzey quruculuğu, musiqi sənətkarlığı*

Giriş

Mədəniyyətin əsas istiqamət sahələrindən biri olan kütləvi mədəniyyət XX əsrdən etibarən kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə inkişafını daha da sürətləndirməyə başlamışdır. Sözügedən dövrdə kütləvi şəkildə qəzetlər, jurnallar, digər təbliğat vasitələri – radio, televiziya, müxtəlif janrlarda çəkilməmiş kinofilmlər, internet resursları, müxtəlif texniki vasitələrin inkişafı, telefonda istifadənin həddindən çox sürətli xarakter alması, ayrı-ayrı xalqların folklorunun, əsatir və nağıllarının, hətta adət-ənənələrinin kölgədə qalmasına səbəb olurdu [161, s. 351]. Pozitiv mənada ayrı-ayrı xalqların kütləvilik müstəvisində bir-birinin tarix və mədəniyyətlərini daha yaxından, dəqiqliklə öyrənmələri, xalqlar arasında mədəni, iqtisadi, ideoloji, sosioloji və psixoloji əlaqələrin yaranması mənəvi yaxınlaşmalara gətirib çıxarırdı, nəticədə isə “bəşəri mədəniyyət” anlayışı formalaşdı. Neqativ baxımdan isə müxtəlif xalqların adət-ənənələrinin, folklorunun, mərasimlərinin getdikcə yaddaşlardan silinməsi təhlükəsi ortaya çıxırdı.

Hazırda ölkəmizdə elitar və kütləvi mədəniyyətimizin milli özünüdərki mərhələsinin sürətli inkişaf dövrünü yaşadığı vaxtda bəstəkar, yazıçı, şair, rəssam, dramaturq, rejissor, aktyor, müğənni və digər mədəniyyət xadimlərinin bir qisminin nümunəsində bu məsələyə sosial-psixoloji kontekstdə aydınlıq gətirə bilərik. Belə ki, məsələn, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmiş musiqi əsərləri kütləviləşərək populyar olur, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur, yüksək qiymətləndirilir və illərlə yaşayır. Bu əsərlər psixoloji

dərinliyi və bədii-estetik təsirliliyi ilə milli musiqinin dünya musiqisinə inteqrasiyasını həyata keçirməklə dünyəvi xarakter alır, eyni zamanda dünya musiqisini və mədəniyyətini məhz kütləvilik vasitəsi ilə zənginləşdirir. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətindəki mövqeyinin sosial-psixoloji və fəlsəfi-estetik dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığı vasitəsi ilə həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq aləmdə “kütləvilik estetikası” öz inkişaf xəttini tutur və formalaşır. Digər bəstəkarlardan Tofiq Quliyevin, Şəfiqə Axundovanın, yazıçı və şairlərdən Anarın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Qabilin, rəssamlardan Lətif Kərimovun, Kazım Kazımzadənin, Mikayıl Abdullayevin və digər yüzlərlə heykəltəraş, dramaturq, rejissor, müğənni və sair yaradıcıların, elit təbəqə nümayəndələrinin tanınması, populyarlaşması zəminində Azərbaycan xalqının əsərlərinin kütləviləşməsi, bununla da fərdin yaradıcılığının həmin xalq tərəfindən kütləviləşməsi, sonuncunun isə dünyəviləşməsi baş verir. Nəticədə, yaradıcılıq prosesi fərddən dünyəviləşməyə qədərki yolu keçir və tarixə dönür [18, s.73].

Mədəniyyət nümunələrinin tərənnüm istiqamətləri

Kütləvi mədəniyyətin sosial-psixoloji və estetik təsir gücü əhatəliliyə malik olduğuna görə xalq kütlələrinin şüuruna müvafiq surətdə təsir göstərmək baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir və buna görə mühüm amil kimi özünü biruzə verir. Xalqların illər ərzində özlərinə məxsus yaradıcılıqları sayəsində əldə etdikləri həm elitə, həm də kütləvi mədəniyyət nümunələri əsasən milli məzmunu tərənnüm edir, əks etdirir. Dünya mədəniyyəti tərkibinə inteqrasiyalaşmış milli maddi və mənəvi dəyərlər milli məzmunu tamamilə qoruyub saxlamaqla bərabər, həm də dünya mədəniyyəti nümunəsi kimi ona xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Beləliklə, apardığımız müqayisələrdən məlum olur ki, insanın elitə mədəniyyətdəki bədii-estetik yaradıcı mövqeyi, onun elit fərd kimi formalaşması üçün aşağıdakı məsələlərə əməl edilməsi vacibdir:

1. Mövcud təbii-psixoloji, yaradıcı imkanlardan və məlumatlardan, nümunələrdən, materiallardan istifadə etmək bacarığına malik olmaq;
2. Müxtəlif sosial baxışları, əqidələri, həyat tərzlərini müqayisə etməyi, ümumi nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmaq;
3. Dövrün üzləşdiyi ən aktual problemləri dərk edərək onları dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, bir sözlə, obyektiv yanaşma qabiliyyətinə malik olmaq;
4. Zamanın, dövrün sosial-psixoloji ritmini tuta bilmək, baş verəcək hadisələri qabaqcadan sezmək üçün müvafiq nəticələrə nail olmaq bacarığı;
5. İnkişafda olan fərdi şüurla kütləvi şüurun psixoloji kontekstdə fərqli cəhətlərini müəyyən etməyi bacarmaq;
6. Bədii-yaradıcı, sosial-psixoloji baxımdan yetkin intellektual elitəni formalaşdıran şəxsiyyətin yetişməsi üçün lazımı mühiti yaratma mexanizminə nail olmağın yollarını və vasitələrini bilmək;
7. Mövcud adət-ənənə, mənəvi və maddi dəyərləri sosial-psixoloji kontekstdən dəyərləndirmək zəminində fərdin inkişafı istiqamətlərinin təyini.

Beləliklə, fərdin intellektual elitənin üzvü olanadək keçdiyi yol mühtidən, şəraitdən asılı olaraq mürəkkəbliyi ilə fərqlənir.

Tarixilik və varisilik prinsipini özündə bərqərar edən milli mədəniyyət xalqın genetik yaddaşını ehtiva edir. Bu baxımdan da milli mədəniyyət özünüdərk prosesinin reallaşmasında, milli kimlik probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarix boyu Şərqlə Qərbin qovuşduğu ərazidə mövcud olan milli mədəniyyətimiz müasir qloballaşma prosesində zənginliyini saxlayır. Hazırki elektron informasiya mühitinin sürətli inkişafı,

tərəqqisi, rəqəmsallaşmanın bütün sahələrə, o cümlədən elitar və kütləvi mədəniyyətlərin məzmun və mahiyyət baxımından inkişaf dinamikasına təkanverici təsiri dövründə tələb olunan milli mədəni uğurlara, müasirlik nöqtəyi-nəzərindən müsbət dəyişikliklərə imkan yaradılsa da, belə prosesin milli tarixi-mədəni irsə, adət-ənənələrə, ümumiyyətlə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə təhlükə yaradılması hallarının qabarıqlığı özünü biruzə verir. Xalqların tarixi mərhələlərlə formalaşma dövrlərini keçirmiş mənəvi, mədəni, əxlaqi dəyər meyarlarını qorumaqla, ondan cəmiyyətin sürətli inkişafı naminə istifadə etmək, milli-mədəni, mənəvi xüsusiyyət və keyfiyyətlərin özlərinə məxsusluğunu gələcəyə ötürmək kimi məsul, çətin, həm də şərəfli yaradıcı missiyanın yerinə yetirilməsi zərurəti bizim üzərimizə böyük məsuliyyət qoyur [38, s. 35].

Milli elitar mədəniyyətimizin düzgün istiqamətləndirilməsi, sürətli inkişaf xəttində olması üçün sosial-psixoloji, bədii-estetik əhəmiyyətli müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, yaradıcılıq meyillərinə maraqların artırılmasında xalq tərəfindən yetişən, formalaşan milli elitar gücə malik fərdlərin, şəxsiyyətlərin, sənətkarların özlərinə məxsus mövqeləri, təsir gücləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü də daxil olmaqla sonrakı illər ərzində də yaradıcılığın milli məzmununda inkişafı, tərəqqisi digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyət və incəsənət sahəsində elitarlığın vüsət alması, kütləvi mədəniyyətin daha da inkişafı xalqın fəaliyyətinin daxili yaradıcılıq məzmunundan doğmuşdur. Elmin inkişafı, ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə mütəxəssis kadr hazırlığı, təhsil sisteminin inkişafı, xarici ölkələrin tanınmış ali təhsil müəssisələri ilə tələbə mübadiləsinin təşkili, ədəbiyyat, dramaturgiya və teatr yaradıcılığının inkişafı, milli muzey quruculuğu, dekorativ tətbiqi sənətkarlığın vüsət alması və digər sahələrdə mədəni quruculuğa rəvac verilməsi tariximizin mədəniyyət salnaməsinə həkk olunmuşdur:

- sosial-yaradıcı mühitə malik elmin ayrı-ayrı sahələri üzrə, müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına ciddi diqqət və qayğı göstərilmişdir;
- milli təhsil sisteminin daha da inkişafı istiqamətində, həmçinin ölkəmizin hüdudlarına tələbələrin göndərilməsinə nail olunmuş və bu işə qayğı ilə yanaşılmışdır;
- milli ədəbiyyatımızın və dramaturgiyamızın inkişafına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da öz növbəsində milli teatrın fəaliyyətində amil olmuşdur;
- bədii-estetik gücə malik milli teatrın inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır;
- milli iqtisadiyyatımızın daha da inkişafı sayəsində vacib tədbirlər görül-müşdür;
- milli muzey quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bədii-yaradıcılıq, sosial-psixoloji mahiyyəti əks etdirən dekorativ-tətbiqi sənətkarlıq, tarixi-bədii məzmunu əks etdirən xalçaçılıq, memarlıq, təsviri sənətkarlıq, heykəltəraşlıq və digər incəsənət sahələrinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Beləliklə, qısa zaman ərzində müxtəlif istiqamətlərdə milli elitanın fəal, psixoloji və fəlsəfi məzmunu malik yaradıcılığı üçün müvafiq mühit yaradılmış, milli mədəniyyətdə elitarlığın kütləviləşməsində müsbət təsirə nail olma prinsipi diqqət mərkəzində olmuş və buna qayğı göstərilmişdir.

Mədəniyyətlərarası dialoqların inkişaf xətti

2008-2018-ci illər ərzində ölkəmizdə təşkil edilən müxtəlif mövzularda konfranslarda [50, s. 538], mədəniyyətlərarası dialoq forumlarında [50, s. 534], Beynəlxalq Humanitar forumlarda insanın inkişafı və yaradıcılığı ilə bağlı ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətə malik problemlərin həll edilməsi istiqamətində aktualıq kəsb edən məsələlər müzakirə edilmişdir.

Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, keçirilən bütün Forumlarda:

- dünyanın bir sıra ölkə başçıları, Nobel mükafatı laureatları, nüfuzlu alimlər və mütəxəssislər iştirak etmişlər;

- 6-8 istiqamət üzrə ən vacib, bu günlə aktualıq kəsb edən məsələlərlə əlaqədar, o cümlədən, multikulturalizm, müasir texnologiyalar, elmlər konvergenasiyası, iqtisadi inkişaf modelinin sosial-psixoloji və humanitar aspektləri, postmodernist mədəniyyət, məqsəd-yönlü mədəni özünüdərk, müasir dövrün tələblərinə uyğun innovativ yanaşmalar, postmodern dövründə milli özünüdərk, rəqəmsal dövrdə yeni inkişaf meyillərinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi, elmlə, təhsillə və digər məsələlərlə bağlı müzakirələr həyata keçirilmişdir. Həmçinin müzakirə edilən məsələlər qlobalıq ilə aktualdır, hazırda beynəlxalq aləmdə cərəyan edən ziddiyyətlərin həlli, Qarabağdakı münaqişələr, dünyanın digər münaqişə ocaqlarındakı vəziyyətin həlli, nizama salınması, xalqları təhlükəyə sövq edən terror təhdidləri və digər vacib əhəmiyyətli problemlərin nizama salınmasına həsr edilmişdir.

Eyni zamanda ölkəmizdə tolerantlıq, müxtəlif xalqların digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyətlərinin qorunması, tədqiqi, bərpası, nəsillərə ötürülməsi istiqamətli təxirəsalınmaz elmi-yaradıcı, təşkilati tədbirlərin yerinə yetirilməsində həm də 2014-cü ildə təsis olunan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin rolu böyükdür [97, s. 181].

Xalqımız gənclər arasında dəyərlərin aşınmasının qarşısının alınması üçün cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradılmış Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun fəaliyyətini dəstəkləyir və dəyərlərin qorunmasını aktual məsələ kimi qəbul edir.

Milli şüurun təşəkkülünün əhəmiyyəti

Təfəkkür fəaliyyətində xalqın milli şüurunun təşəkkülü və inkişafında milli özünüdərk prosesinin səmərəlilik və keyfiyyət dərəcəsi, kütlələr arasında müvafiq əhəmiyyətli strategiyaların təşkili əhəmiyyətlidir. Bu cür fəaliyyətlərin qurulması üçün ölkədə lazımı mühitin, şəraitin mövcudluğu və elmi-ideoloji elitənin formalaşması vacibdir. Ölkə daxilindəki ayrı-ayrı xalqların milli özünüdərkə meyillilik mühitinin öyrənilməsi istiqamətində müxtəlif tədqiqat üsullarından istifadə yolu ilə müşahidə, müqayisə, təhlillər və ümumiləşdirmələr həyata keçirilməli, yaş qruplarına müvafiq maarifləndirmə işlərinin aparılması, insanlar arasında mədəni-mənəvi, əxlaqi dəyərlərlə bağlı təbliğat-təşviqat fəaliyyətinin yaradılması və sair işlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. İndiyə qədər Azərbaycanda qeyd etdiyimiz istiqamətlərin icrası üçün həm mühit, şərait, həm də elmi-ideoloji potensial, həm də müvafiq texniki vəsait, texnoloji şərait, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onlardan istifadə imkanları genişdir və bütün bunlara rəğmən həyata keçirilən tədbirlərin də keyfiyyət səviyyəsi çox yüksəkdir.

Milli özünüdərk dərəcəsi doğma Vətənə, xalqına, həmçinin xalqının tarixinə, maddi və mənəvi dəyərlərinə, adətinə, ənənəsinə, bayramlarına, mərasimlərinə, tarixi günlərinə, yubileylərə olan düşüncə, dərk etmə tərzində, münasibət bildirmə səviyyəsində bəslənilən sevgi hisslərində ehtiva olunmuşdur. Ümummilli şüurun tərkib hissəsi olan milli özünüdərk fərdiləşdirilmiş termindir. Milli özünüdərkə əhatə dairəsi geniş, aktivlik dərəcəsi yüksək, təsir gücü yetərinə olmalıdır ki, hazırkı qlobalıq şəraitində ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətləri eyniləşdirilməsin, digər xalqların maddi və mənəvi dəyərləri arasında yox olmasın, tarixi qaynaqlarından ayrılmasın. Eyni zamanda xalqların mədəniyyətləri arasındakı dialoqlar yaradıcılıq münasibətlərinin nizamlı şəkildə olması, elmi-bədii yaradıcı əməkdaşlıq mütərəqqiliyə səbəb olur [50, s. 79].

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətləri qarşılıqlı əlaqədə olduqca, həm də bu mədəniyyətlər biri-birilərinə nüfuz prosesində yəni akkultura-siyada olurlar. Akkulturasıya prosesində mədəniyyətlər vasitəsilə maddi və mənəvi dəyərlərlə

yanaşı, xalqların hərtərəfli öyrənilməsi də baş verir ki, bu da onların birinin digərinə yaxınlaşması, yaradıcı və digər əlaqələrin qurulması ilə nəticələnir. Bütün bunlar beynəlmilləşmə üçün mənbəyə çevrilir. Qeyd edək ki, akkulturasıya prosesində mədəniyyətlərin sosial-psixoloji və fəlsəfi-estetik mahiyyətli milli məzmunu müxtəlif formalarda dəyişikliyə uğraması-assimilyasiyası baş verir. Bu proseslər biri-birilərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə akkulturasıyanın assimilyasiya ilə fərqliliyinin araşdırılması artıq aktuallığını itirmişdir. Hazırkı sürətli inkişaf prosesində akkulturasıya müasir tələblərə uyğun olaraq müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin inteqrasiya prosesində yeni mədəniyyətlərarası yaxınlaşma və aralarında sintezlərin inkişafına imkan yaradan əlaqəlilik kimi əhəmiyyətə malikdir [14, s. 56].

Məlumdur ki, hər xalqın tarixində müxtəlif inkişaf mərhələsi mövcud olmuşdur. İnkişaf mərhələlərinin müxtəlifliyi həmin dövrlərdə fərdlərarası, mədəniyyətlərarası ziddiyyətlərə səbəb olmuşdur. Belə ziddiyyətliliyin nəticəsi olan yaradıcılıq “qarşıdurması” sosiallaşma, enkulturasıya, inkulturasıya və assimilyasiya ilə nəticələnir. Beləliklə, tarixi mərhələlərdə köhnə mədəniyyətlərlə yenilərinin “toqquşması” yaranır ki, bu proseslər də öz növbəsində əksliklərin vəhdəti qismində mövcudluğu ilə inkişafa səbəb olur. Cəmiyyət arasındakı belə mərhələlərə fəal, aktiv münasibətin bildirilməsi siyasi mədəniyyətin gücündən bilavasitə asılıdır [14, s. 56]. Tarixi dövrdə mövcud olan siyasi şüur siyasi mədəniyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiidir ki, şəxsiyyətin siyasi şüurunun formalaşması, inkişafı, sonra isə mədəni proseslərin gedişatına inkişafetdirici təsir göstərməsi üçün zaman tələb olunur. Eyni zamanda formalaşma üçün lazımı mühit, şərait, maddi və mənəvi yaradıcılığa meyillilik, istiqamətlənmə vasitələrinin mövcudluğu mühümdür. Məhz müxtəlif xalqlara məxsus digər sahələrlə yanaşı, mədəni inkişafın və müxtəlifliyin artması ziddiyyətliliyin də artımını mütləqləşdirir. Bütün bunları milli mədəniyyət nümunələrinin timsalında görmək olar. Şifahi xalq yaradıcılığımız, dastanlarımız, dövlətçilik ənənələrimiz, yaradılmış əsərlərimizdəki qəhrəmanlıq nümunələri, mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi məzmunu əks etdirən hadisələr, obrazlar və sair amillər güclü təsirə malikdir. Bunlar da mövcud milli dəyərlər məzmununda siyasi düşüncə ilə əlaqədardır.

Mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesi

Müvafiq tarixi dövrün inkişafına uyğun formalaşmaya malik olan siyasi şüur fərdin davranış mədəniyyətinin mənimsəmə səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu prosesdə enkulturasıyanın əhəmiyyətinin mühümlüyü ilə əlaqədar vacib məsələlərdən biri də fərd tərəfindən davranışın mədəniyyət nümunələrini hansı səviyyədə qavramasıdır. Enkulturasıyanın bu prosesdə vacib əhəmiyyəti vardır. Bu anlayışı ilk dəfə amerika antropoloqu, etnoqrafı Melvill Herskovits istifadə etmişdir. O, “enkulturasıya” dedikdə, fərdin mədəniyyətin formasına daxil olmasını, fərd tərəfindən mədəniyyəti təşkil edən təfəkkürün və hərəkətlərin, davranış modellərinin mənimsənilməsini başa düşürdü.

Burada enkulturasıya prosesi ancaq bir tarixi mühitə aid olan mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir. Melvill Herskovitsin nəzəriyyəsinə görə, bu proses erkən uşaq yaşlarından başlayır və yetkinlik yaş dövrünə qədər iki mərhələdən keçir: 1) uşaqlıq dövrü, 2) yetkinlik dövrü. Beləliklə də müəyyən mədəniyyətdə mövcud olan davranış modelinin, nitq mədəniyyətinin, sosial normaların, vərdişlərin, təfəkkür və düşüncə tərzinin mənimsənilməsindən ibarət enkulturasıya prosesində fərdin şəxsiyyət kimi təşəkkülü baş verir. Bu cəhətdən tədqiqatçıların əksəriyyəti şəxsiyyətlə mədəniyyəti bu nöqtəyi nəzərdən eyniləşdirilər [31].

Bildiyimiz kimi, elitar mədəniyyət nümunələri kütləvi mədəniyyət nümunələrindən fərqli olaraq daha çox klassik formada özünü biruzə verir. Milli özünüdərk prosesi milli

şüurun oyanışı ilə bilavasitə əlaqədardır, lakin bir mühüm məsələni də unutmamalıyıq ki, milli oyanış şovinizimə, ksenofobiyaya, irqçiliyə deyil, humanizm, həmrəylik prinsipinə əsaslanmalıdır. Milli şüurun sağlam mühitdə formalaşması yalnız çoxmədəniyyətlilik, multikulturalizm şəraitində mümkündür.

Alman filosofu Teodor Adornoya görə, müxtəlif etnosların nümayəndələri kütləvi mədəniyyət nümunələrindən aldıkları estetik zövq əsasında biri-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan da milli mədəniyyət nümunələri arasında müxtəliflik mövcuddur.

Qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə malik xalqımızın milli özünüdərkinin formalaşdırılmasından ötrü əvvəlcə milli xarakterin formalaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə ki, milli özünüdərk formalaşma yolu keçməsi üçün milli xarakterlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir. Milli xarakterlə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlər araşdırmamız baxımından xüsusilə fərqlənir:

- milli-psixoloji xarakter milli özünüdərkə əsaslanır;
- milli-psixoloji xarakter irsiliyə əsaslanaraq tərbiyə əsasında təşəkkül tapır;
- milli-psixoloji xarakter kollektiv fəaliyyət prosesində, xüsusilə də milli-etnik məsələlərin inkişafında, nizamlanmasında, qarşılıqlı əlaqəliliyində özünü biruzə verir;
- milli-etnik psixoloji şüurun inkişafı, formalaşması ilə bağlı bir sıra məsələlər Avropa və rus tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmışdır [96, s. 42].

Milli-psixoloji xarakter xalqın milli şüuru, özünümühafizəsi, özünüdərk, milli adət-ənənələri, ideologiyası, mentaliteti, milli psixologiyası, milli özünüdərk ilə sıx bağlıdır. Həmçinin milli xarakterdə maddi və mənəvi mədəniyyət üsurları xalqın tarixi keçmişini və bu günə qədərki təcrübəsini əks etdirir. Milli xarakterin formalaşma və inkişaf etmə məzmunundan asılı olaraq milli dəyərlərlə bəşəri dəyərlər arasında dialektik vəhdət prosesi nizamlı xarakter alır. Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycanda milli psixologiya və ideologiya milli şüurun durmadan sıçrayışlı inkişafına, dirçəlişə səbəb olmuşdur [87]. Bütün dünyaya bəlli olduğu kimi, İkinci Qarabağ müharibəsində qəhrəmanlıqla qazanan zəfər nəticəsində torpaqlarımız erməni vandalizmindən azad edilmiş, tamamilə dağıdılmış, şəhərlərimiz, qəsəbələr-rimiz, kəndlərimizdə yenidən quruculuq və bərpa işləri yerinə yetirilməkdədir. Eyni zamanda geniş miqyaslı quruculuq tikinti işləri, bərpa prosesləri yerinə yetirilən digər sahələrlə bərabər tamamilə yox edilmiş teatrlar, muzeylər, mədəniyyət və istirahət parkları, mədəniyyət evləri, klublar, rəsm qalereyaları, sərgi kompleksləri və digər mədəniyyət təsisatlarının [2, s. 163] yenidən tikintisinə başlanmış müasir tələblərə uyğun, lakin millilik qorunmaq şərti ilə işlər yerinə yetirilməkdədir. Həmçinin məscidlər, tarixi-mədəni abidələr, Xudafərin körpüləri, məbədlər, türbələr, mədrəsələr, arxeoloji abidələr, Şuşa Şəhər Qoruğunun bərpası və dünya mədəniyyətini zənginləşdirən milli mədəniyyətimizin elmi təbliğinə nail olunması istiqamətində mühüm və təxirəsalınmaz proseslər həyata keçirilməkdədir [50, s. 163-164].

Ümumiyyətlə ölkəmizdə milli şüurun ümummilli şüurla qarşılıqlı əlaqili fəaliyyəti, onlar arasında yaxınlığın, oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu həm də milli özünüdərkə özünü göstərir. Milli özünüdərk həm milli, həm də ümummilli şüurun fəaliyyətindən bu və digər dərəcədə bəhrələnir. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli özünüdərk prosesində həm milli, həm də ümummilli şüurun “əldə etdikləri” dəyərləndirilir, vacib əhəmiyyət kəsb edən informasiya milli özünüdərk mənşəsinə çevrilir.

Qeyd edilən oxşarlıqlar milli özünüdərk prosesində fərqləndirilir. Azərbaycan milli musiqisində musiqinin ahənginin, musiqi abidələrinin bəzilərinin, musiqi janrlarının, musiqi əsərlərinin strukturunun dünya musiqisi ilə oxşarlığı xalqımızın digər xalqların musiqisini başa düşməyə, anlamağa, dərk etməyə geniş imkanlar yaradır.

Milli teatr sənətkarlığımızın səhnələşdirmə, aktyor yaradıcılığı, ayrı-ayrı səhnələrə

musiqi tərtibatının verilməsi, səhnə tərtibatının rəssam tərəfindən işlənilməsi, teatr qayda qanunları və sair bu kimi xüsusiyyətlər dünya xalqları teatrına, dünya teatrına xasdır. Buna görə də dünya teatr yaradıcılığının dərki prosesində də elmi-yaradıcı, texniki oxşarlıq, teatr mühitindəki oxşarlıq dərketmədə mühüm rola malikdir.

Milli muzey fəaliyyətimizlə dünya muzey fəaliyyəti arasında da oxşar cəhətlərin mövcudluğu milli dərketmədə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, muzeyin quruluşu, ekspozisiyaların elmi ardıcılığı, eksponatların yerləşdirilməsi mexanizmi, muzey elmi-tədqiqatçılığı, fond işinin elmi təşkili, təqdimatların, digər muzey tədbirlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması və digər proseslər demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir, bu da dərketmənin məzmun, mahiyyət və keyfiyyətliliyində əhəmiyyətlidir.

Dramaturgiyada, kino sənətində, radio, televiziya, internet resurslarından istifadə, memarlıq, heykəltaraşlıq, təsviri incəsənət, dekorativ-tətbiqi sənətkarlıq, xalçaçılıq sənəti və digər sahələrdə elmi-yaradıcılıq, təşkilati proseslərdə dünya mədəniyyəti, incəsənəti ilə mövcud olan oxşar və yaxın cəhətlər milli özünüdərkə vacib elementlər sırasındadır. Bütün belə oxşarlıqlarda, yaxınlıqlardan istifadə edilməklə, elmi-siyasi şüurun köməyi ilə dərketmə prosesində milli olanla dünyəvi olan arasında müqayisələr, təhlillər aparılmaqla, millinin bəşəridən üstünlüyü, və yaxud milli olanın bəşər mədəniyyətinin inkişafına, tərəqqisinə nə dərəcədə kömək göstərə biləcəyini təyin etmək, qiymətləndirmək mümkündür. Bundan ötrü isə milli özünüdərkini elmi-tədqiqi səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, müasir rəqəmsal-laşdırma müstəvisində hər an diqqət mərkəzində olmalı, bu istiqamətli strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi, intellekt səviyyənin fasiləsiz formalaşdırılması vacibdir.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız araşdırmalarda aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Elitar inkişaf prosesində şəxsiyyətin milli və bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr daha dərindən araşdırılmalı, sosial-psixoloji və bədii-yaradıcı baxımdan qiymətləndirilməli, elm, mədəniyyət və incəsənətdə də tərəqqiyə nail olmaq, yeniliyin inteqrasiyasına, təbliğinə daha ciddi diqqət, qayğı göstərilməsi istiqamətində ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi zəruridir.

2. Əsrlər ərzində milli-psixoloji elitar şüurun məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələrinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi, bərpası, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdəki qədim tarixi dövrlər fəaliyyətimizin, inkişafımızın daşıyıcısı, ötürücüsü sayılan tarixi-memarlıq abidələrimizin, digər maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrimizin yenidən bərpası, kütləviləşdirilməsi, bəşər mədəniyyətinə inteqrasiyasına nail olunması məqsədilə müasir texnologiyanın gücündən, rəqəmsallaşmadan, ayrı-ayrı tədqiqat metodlarından, diaqnostik qiymətləndirmədən istifadəyə önəm verilməlidir.

3. Dövr üçün aktual elmi-mədəni və sosial-psixoloji məzmun kəsb edən məlumatların əldə edilməsi tələbatının ödənilməsi, informasiya mübadiləsinin yaradılması, elmi yeniliklər, bədii yaradıcılıq vərdişləri texnologiya və rəqəmsallığın köməyi ilə ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilmiş, geniş yayılmaya səbəb olmuşdur ki, bunun da sayəsində mədəniyyətin informasiyalılığı ilə kommunikativlik arasında yaranan qarşılıqlı əlaqəlilik elitarlıqla kütləviləşmənin əlaqəli inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

4. Milli mətbuatın, radio və televiziya kanalları ilə bu günə qədər yayımlanan müxtəlif sosial-psixoloji səpkili elmi-bədii, yaradıcı verilişlərin, xəbərlərin, sənədli və bədii filmlərin, kino sənətkarlığının, teatr sənətinin, təsviri sənətin, dekorativ tətbiqi sənətkarlığın, musiqinin, muzey fəaliyyətinin, ayrı-ayrı elmi-tədqiqat müəssisələrinin, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin fəaliyyətində ünsiyyət amilinin mühüm rolu olmuş, dinləyici, tamaşaçı, oxucu, ümumiyyətlə xalqla səmərəli elmi, yaradıcı əlaqələr yaranmış, inkişaf etmişdir.

5. Ölkəmizdə internetdən istifadə yolu ilə də sosial-psixoloji, bədii-fəlsəfi ünsiyyətin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir və bu sahənin dünya standartları səviyyəsində qurulmasına daim qayğı göstərilməkdədir ki, bunun nəticəsində elitar və kütləvi mədəniyyətlərin inkişafında ünsiyyət ötürücü əhəmiyyətə malikdir.

6. Müstəqilliyimizin əldə edilməsi Sovet İttifaqı dövründə, xüsusilə də XX əsrin 80-ci illərindən başlamış müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə, əsas etibarilə 1993-cü ildən sonra digər sahələrlə bərabər milli mədəniyyətimizin inkişafına qayğı göstərilmişdir. Təkcə 2000-2020-ci illərdə ölkə mədəniyyətinin inkişafı və inteqrasiyası naminə beynəlxalq forumların, Ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoqların təşkili, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, mədəniyyət fondlarının fəaliyyətə başlaması və digər beynəlxalq tədbirlər elitar şüurun, milli özünüdərkin məzmun, mahiyyət keyfiyyətinin səmərəliliyinə xidmətinin bariz nümunəsidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs (Kulturoloji təhlil) / N.Abbasov. – Bakı: ADMİU, –2011. –220 s.
2. Cəfərova, M.S. Azərbaycanda elitar və kütləvi mədəniyyətlər milli özünüdərək mərhələsində // - Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2021. №29, - 172 s.s.53-61.
3. Cəfərova, M.S. Elitar və kütləvi mədəniyyətlər: müqayisəli təhlil // - Bakı: Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. - 2019. №01(60), - 120 s.s.71-76.
4. Əliyev, B. Mədəniyyətin intibahı-şəxsiyyətin tənəzzülü. Elektron resurs URL:<http://psixologiyajurnali.az/?smode=content&item/15.08.2020>
5. Əsədli Minəxanim. Kulturoloji irsin mühafizəsi probleminə dair // Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial-mədəni inkişaf mövzusunda beynəlxalq konfrans. –Bakı: Təknur MMC, –2012. – s. 34-39.
6. Hüseynov, İ. Dünya mədəniyyəti siyasəti. Ali məktəblər üçün dərslik./ İ.Hüseynov, T.Əfəndiyev, N.Abbasov–Bakı:Mars–Print–NPF,– 2012.–586 s.
7. Ömərov, V. Azərbaycançılıq və milli xarakter. Elektron resurs URL: <http://anl.az/down/meqale/ses/2012/fevral/229827.htm.s.13> (müraciət tarixi 23.02.2020)
8. Tağıyev, Ə. Fəlsəfə / Ə.Tağıyev. – Bakı:”Zərdabi LTD”, –2012. – s 384.
9. Tağıyev, Ə. Milli kimlik və multikultural proseslər / Ə.Tağıyev. – Bakı: Gənclik, –2017. –204 s.
10. Руднев, В.Т. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.Т.Руднев, –М.: Издательство «АЗБУКА–Аттикус», – 2017, –864 с.

Махсати Джафарова

КУЛЬТУРЫ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ ВНУТРИ НАЦИОНАЛЬНОГО Я

РЕЗЮМЕ

Национально-психологический характер в культуре тесно связан с национальным самосознанием, самозащитой, самоутверждением, национальными традициями, национальной психологией, национальным само-сознанием народа. Национальное самосознание в той или иной степени выигрывает от активности как национального, так и национального самосознания. Культурные элементы национального характера отражают историю и опыт народа до наших дней.

Цель – целью исследовательской работы является исследование национального самосознания культур в социально-психологическом контексте, и в то же время обобщение и получение

результатов в направлении полного сохранения национального содержания национального материала и духовные ценности.

Методология – исследование, прикладные формы и исследование творческих отношений культур и научно-художественного творческого сотрудничества в социально-психологическом направлении.

Результат – В процессе культурного развития вклад личности в национальную и общечеловеческую культуру исследовался поэтапно более глубоко и оценивался с социально-психологической и художественно-творческой точек зрения.

Ключевые слова: элитарная и массовая культуры, социально-психологическая сущность, философско-эстетическое содержание, театральная деятельность, музейное строительство, музыкальное мастерство

Mehseti Ceferova

CULTURES IN INDEPENDENT AZERBAIJAN IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT WITHIN THE NATIONAL SELF

ABSTRACT

The national-psychological character in culture is closely related to the national consciousness, self-protection, self-affirmation, national traditions, national psychology, and national self-awareness of the people. National self-awareness benefits to one degree or another from the activity of both national and national consciousness. Cultural elements of a national character reflect the history and experience of the people up to this day.

Purpose – the purpose of the research work is to investigate the national self-awareness of cultures in the socio-psychological context, and at the same time, to make generalizations and obtain results in the direction of completely preserving the national content of national material and spiritual values.

Methodology – research, applied forms and research of creative relations between cultures and scientific-artistic creative cooperation in a socio-psychological direction.

The results of the research – In the process of cultural development, the contributions of the personality to the national and human culture were investigated more deeply in stages and evaluated from the socio-psychological and artistic-creative point of view.

Keywords: elite and mass cultures, socio-psychological essence, philosophical-aesthetic content, theater activity, museum building, musical artistry